

УДК 37.018.1:17.022

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2021.5.14>

**Людмила ГОНЧАР**

доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної педагогіки і соціальної роботи, Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, вул. Максима Берлінського, 9, м. Київ, Україна, 04060

**ORCID:** 0000-0002-9761-9031

**Бібліографічний опис статті:** Гончар, Л. (2021). Соціально-педагогічні технології, спрямовані на розвиток виховного потенціалу сучасних батьків. *Acta Paedagogica Volynienses*, 5, 93–98, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2021.5.14>

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ, СПРЯМОВАНІ НА РОЗВИТОК  
ВИХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СУЧАСНИХ БАТЬКІВ**

У статті розглянуто і проаналізовано низку сучасних соціально-педагогічних технологій, спрямованих на розвиток виховного потенціалу батьків, таких як: тренінгові програми для батьків на базі «Центру психологічної реабілітації населення» (Акіменко), модель навчальної взаємодії учителя із сім'єю школяра у процесі формування педагогічної культури батьків (Цуркан), технологія формування усвідомленого батьківства у груповій взаємодії (Тюптя, Лук'яненко.), технологія соціально-педагогічної підтримки сім'ї і сімейного виховання (Т. Алексєнко), «Просвіта для батьків із числа внутрішньо переміщених осіб» (Трубавіна), модель партнерських відносин навчального закладу із сім'єю (Оржеховська, Кириченко, Ковганич). Змістово-методичне наповнення цих технологій охоплює різні форми роботи з батьками, такі як різноманітні методичні прийоми та техніки, які дають змогу впливати на емоційний, когнітивний, поведінковий компоненти батьківського ставлення (інтерактивна лекція, відеолекторій; круглий стіл, тренінг, семінар, майстер-клас, практикум, презентація, інформаційний дискурс, виїзне заняття, заняття із залученням фахівців, день відкритих дверей, екскурсія, батьківська парта, консультативні пункти, електронне листування тощо). Тренінгові технології впроваджуються завдяки принципам комплексності, добровільності, педагогічного оптимізму, врахування взаємозв'язку усвідомлюваних і неусвідомлюваних мотивів поведінки у кожного члена сім'ї, а їх ефективність досягається за рахунок поглиблення пізнання батьками самих себе, своїх психологічних особливостей, усвідомлення своїх дій і думок, зміцнення позитивних якостей особистості, набуття навичок адекватної поведінки у певних соціальних ситуаціях; вивчення світу дитинства як такого, поглибленого пізнання своєї дитини, її вчинків, емоцій, думок, а також на підставі знаходження оптимальних шляхів спілкування з дитиною, пошуку та використання адекватних методів виховання і розвитку дитини на основі її повного прийняття.

**Ключові слова:** соціальна педагогіка, технологія, виховний потенціал сім'ї, батьки.

**Liudmyla HONCHAR**

Doctor of Pedagogical Sciences, Senior Researcher, Institute of Educational Problems National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Berlinskogo Str., 9, Kyiv, Ukraine, 04060

**ORCID:** 0000-0002-9761-9031

**To cite this article:** Honchar, L. (2021). Sotsialno-pedahohichni tekhnolohii, spriamovani na rozvytok vykhovnoho potentsialu suchasnykh batkiv [Social and pedagogical technologies aimed at development of educational potential of modern parents]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 5, 93–98, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2021.5.14>

**SOCIAL AND PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AIMED AT DEVELOPMENT  
OF EDUCATIONAL POTENTIAL OF MODERN PARENTS**

The article considers and analyzes a number of modern social and pedagogical technologies aimed at the development of educational potential of parents, namely: "Training programs for parents on the basis of the" Center for psychological rehabilitation of the population " (Akimenko), a model of teacher's educational interaction with the pupil's family in the process of forming the pedagogical culture of parents (Tsurkan), Technology of formation of conscious parenthood in group interaction (Tyuptya, Lukanenko.), Technology of social and pedagogical support of family and family education (T.Alekseenko), "Education for parents from internally displaced persons" (Trubavina), model of partnerships

*of the educational institution with the family (Orzhehovska, Kirichenko, Kovganych). The semantical and methodological content of these technologies embraces the different forms of work with parents, namely: various methodological techniques and techniques that allow to influence the emotional, cognitive, behavioral components of parental attitudes (interactive lecture, video lecture; round table, training, seminar, master class, workshop, presentation, information discourse, outing, training with the involvement of specialists, open day, excursion, parental desk, advisory points, electronic correspondence, etc.). Training technologies are implemented due to the principles of complexity, voluntary, pedagogical optimism, taking into account the interrelation of conscious and unconscious behavioral motives of each family member, and their effectiveness is achieved by deepening the cognition of the parents themselves, their psychological characteristics, awareness of their actions and thoughts, strengthening the positive qualities of the individual, acquiring skills of adequate behavior in certain social situations; studying the world of childhood as such, in-depth knowledge of your child, his actions, emotions, thoughts, as well as on the basis of finding the best ways to communicate with the child, finding and using adequate methods of education and development of the child on the basis of its complete acceptance.*

**Key words:** social pedagogy, technology, educational potential of family, parents.

**Актуальність проблеми.** Аналіз теорії та практики функціонування інституту сім'ї та батьківства в Україні свідчить, що перед сучасним сімейним вихованням постає низка серйозних суспільних викликів, зокрема: зміна ціннісних орієнтацій сучасної молоді, згідно з якою цінність сім'ї за останні десять років перемістилася із першої позиції на третю; зміна спрямованості особистості (із соціоорієнтованої – на яскраво виражену егоїстично орієнтовану); поява різних типів нетрадиційних сімей (конкубінат, свінгерство, шведські, гомосексуальні тощо); поширення ідеології чайлдфрі; викривлене сприйняття цінностей свободи, вільного виховання, які переростають у вседозволеність і безкарність, тощо (Сопівник, 2018: 43). У дорослих членів сім'ї відсутні уявлення про сучасні соціально-адаптивні стратегії. Через своє скрутне становище сім'я не в змозі чинити на дітей належний виховний вплив, забезпечувати їх психологічну і соціальну підтримку. Як наслідок, це зумовлює явище «розриву поколінь»: нинішня учнівська молодь, як зазначалося вище, заперечує норми і догми «батьків» (Гончар, Кравченко, Мачуська, Павицька, & Хижняк, 2016: 39).

Усі ці та багато інших чинників вимагають відповідної реакції педагогічної науки щодо окреслення перспектив і проектування шляхів реалізації сучасного і майбутнього сімейного виховання, одним із яких є підвищення батьківського потенціалу.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Нині у педагогічній науці є низка технологій і тренінгових програм для роботи із сім'ями різного типу. Зокрема, це тренінгові програми для батьків на базі «Центру психологічної реабілітації населення» (Акименко, 2012), модель навчальної взаємодії учителя із сім'єю школяра у процесі формування педагогічної культури

батьків (Цуркан, 2017), технологія формування усвідомленого батьківства у груповій взаємодії (Тюптя & Лук'яненко, 2010), технологія соціально-педагогічної підтримки сім'ї і сімейного виховання (Алексєнко, 2017), «Просвіта для батьків із числа внутрішньо переміщених осіб» (Трубавіна, 2016), модель партнерських відносин навчального закладу із сім'єю (Оржеховська, Кириченко & Ковганич, 2007).

**Мета статті** полягає у представленні соціально-педагогічної роботи з батьками, спрямованої на підвищення виховного потенціалу батьків із таких сімей, а саме в аналізі означених технологій роботи із сім'ями.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** З метою підвищення виховного потенціалу батьків із сімей вимушених переселенців нами була розроблена технологія залучення батьків і вчителів до цієї взаємодії на засадах партнерства (Алексєнко, Гончар, Куниця & Бибик, 2020: 224–255). Обґрунтовуючи означену технологію, спиралися на вже існуючі соціально-педагогічні програми та технології виховної роботи із сім'ями, які відображають практико-орієнтовану діяльність через педагогічну взаємодію суб'єктів відкритого освітнього простору (педагогів, фахівців, батьків, дітей). На цій основі кожен суб'єкт взаємодії актуалізує свої мотиви і потреби, прагне до самореалізації і саморозвитку в сім'ї, забезпечуючи розвиток її виховного потенціалу. Коротко розглянемо ці програми і технології.

*Тренінгові програми для батьків на базі «Центру психологічної реабілітації населення»* (м. Славутич) реалізуються в межах індивідуальної, сімейної, групової та масової взаємодії з відвідувачами і спрямовані на педагогічну просвіту батьків, розвиток навичок виховання дітей, корекцію неадекватних батьківсько-дитячих взаємин (Акименко, 2012).

Зокрема, така форма роботи, як «Тренінг батьківської ефективності», метою якої було покращення батьківського ставлення до дитини, підвищення ефективності батьківського виховання учасників, впроваджувалася завдяки принципам комплексності, добровільності, педагогічного оптимізму, врахування взаємозв'язку усвідомлюваних і неусвідомлюваних мотивів поведінки у кожного члена сім'ї. Змістовною основою тренінгу є різноманітні методичні прийоми та техніки, які дають змогу впливати на емоційний, когнітивний, поведінковий компоненти батьківського ставлення, а саме: вправи («Воскова паличка», «Розповіді про себе», «Вирішення конфліктних ситуацій», «Опиши свій настрій у кольорах», «Поглянь на світ очима дитини»), візуалізації («Літній ранок», «Повернення дитини»), дискусії («Чого ми чекаємо від дитини?», «Наші життєві сценарії», «Особливості дитячого світосприйняття»), методики і тести на самопізнання батьків (ОБС, АВС, тест Кеттелла, тест темпераменту Айзенка).

Застосування групового тренінгу, на думку автора, дає змогу задіяти специфічні та неспецифічні психокорекційні механізми. Основними специфічними механізмами (механізмами спрямованої психологічної корекції) можна вважати: емоційне реагування; розширення сфери своєї проблеми; розуміння сутності симптому, проблеми; усвідомлення власного батьківського досвіду; гармонізація, збалансування рис та якостей особистості; отримання нових знань; досягнення почуття контролю над власними виховними діями; відпрацювання нових прийомів та способів поведінки (Акименко, 2012: 47).

Дослідницею Т. Цуркан презентовано *модель навчальної взаємодії учителя із сім'єю школяра у процесі формування педагогічної культури батьків* (Цуркан, 2017). Суб'єкти цієї взаємодії – учні, педагоги, батьки.

Зміст моделі формування педагогічної культури батьків у взаємодії сім'ї і школи представлений через батьківські студії (інформаційно-методичне забезпечення), спецкурс «Психолого-педагогічні основи роботи учителя з батьками молодших школярів».

Змістово-методичне наповнення цієї програми охоплює різні форми роботи з батьками (інтерактивна лекція, відеолекторій; круглий стіл, тренінг, семінар, майстер-клас, практикум, пре-

зентація, інформаційний дискурс, виїзне заняття, заняття із залученням фахівців, день відкритих дверей, екскурсія, батьківська парта, консультативні пункти, електронне листування тощо).

Для реалізації змісту моделі з метою підвищення рівня педагогічної культури батьків дослідницею застосовувалися: методи (аналіз ситуацій, брейнстормінг, діалог Сократа, «дерево рішень», дискусія, «займи позицію», діагностики, інтерв'ю, проєктів, моделювання, PRES-формула (від англ. Position – Reason – Explanation – Summary), кейс-метод тощо); форми та засоби (інноваційні технології, ресурсне забезпечення взаємодії сім'ї і школи, медіасфера), техніки арт-терапії (ізотерапія; казкотерапія; танцювальна терапія; бібліотерапія; драма-терапія; музикотерапія; ігротерапія; кольоротерапія; пісочна терапія; лялькотерапія), які спрямовувалися на демонстрацію батькам різноманітних способів впливу на поведінку й емоційні стани дітей. З метою активізації пізнавального інтересу програмою передбачено ознайомлення батьків із сучасними методиками виховання: методикою Монтесорі, Вальфдорською методикою, методикою Жана Лендоффа, Нікітіних, методикою виховання мистецтвом, методикою з логічними блоками Дьенеша тощо (Цуркан, 2018: 142).

*Технологія формування усвідомленого батьківства у груповій взаємодії* (О. Тюптя, Н. Лук'яненко) включає такі основні напрями, як: надання дорослому можливості отримати необхідну інформацію про виховання дитини, розповідь про існуючі проблеми у взаєминах із дитиною та власний досвід їх вирішення; терапевтична спрямованість, коли учасники розвивають свої навички батьківства, що сприяє особистісному зростанню кожного учасника; створення ситуації, коли учасники покладають на себе відповідальність за роботу групи та беруть активну участь у вирішенні наявних проблем, що стосуються процесу виховання та психічного розвитку дитини (вихід на створення групи взаємодопомоги) (Тюптя & Лук'яненко, 2010: 320).

Означену технологію характеризують такі взаємопов'язані етапи, як:

1) *попередній*, який включає соціально-психологічну діагностику учасників групи, що створюється; пояснення правил проведення групи, структурування психологічних та соці-

ально-психологічних проблем батьківства учасників групи; 2) *власне етап усвідомлення батьківства*, який організований за компонентним принципом, тобто включає проведення тематичних групових обговорень інтегрального поняття «батьківство»: ціннісних орієнтацій батьків, батьківських установок і очікувань, батьківських почуттів, батьківських позицій, батьківського ставлення, батьківської відповідальності, стилю сімейного виховання. (Тюптя & Лук'яненко, 2010: 321–322).

Сильною стороною технології формування усвідомленого батьківства у груповій взаємодії є, на наш погляд, те, що її автори визначають найбільш ефективні засоби розвитку особистісної рефлексії. Ними, за переконанням О. Тюпти і Н. Лук'яненко, є: формування в батьків продуктивної особистісної позиції щодо себе і пошуку вирішення проблемної ситуації; здійснення спеціальних форм рефлексивно-акмеологічного впливу, що спрямовані на інтенсивний саморозвиток; використання таких видів рефлексії, як самоспостереження, самоаналіз, самооцінка і самоконтроль; надання певних знань про психічний розвиток дитини та технології взаємодії з нею, робота над створенням цілісної картини батьківства (Тюптя & Лук'яненко, 2010: 328).

*Технологія соціально-педагогічної підтримки сім'ї і сімейного виховання* (Т. Алексеєнко) передбачає, що соціально-педагогічна підтримка сім'ї та сімейного виховання відбувається у професійній діяльності соціальних педагогів і соціальних працівників на 4 рівнях: у роботі з батьками; у роботі з дітьми; у роботі із цілою сім'єю; у підготовці і самопідготовці фахівців, які залучаються у процес соціально-педагогічної підтримки.

Змістовна робота з батьками у руслі цієї технології включає: підготовку до відповідального батьківства; формування у батьків ціннісного ставлення до дитини та сім'ї, здорового способу життя, правової культури, життєвої і виховної компетентності, педагогічної культури як синтезу наукових знань і етнопедагогіки, психологічної і педагогічної готовності до виконання батьківських функцій та відповідальності за якість їх виконання, подолання конфліктів у сім'ї і соціумі, активної життєвої позиції; допомогу в налагодженні побуту, сімейних комунікацій; допомогу в організації змістовного сімейного і дитячого дозвілля;

навчання поводженню в екстремальних ситуаціях; залучення у добродійну діяльність.

Соціально-педагогічна робота з батьками здійснюється на основі дидактики навчання і виховання дорослих. Зміст роботи закладається у цілеспрямовані програми й соціальні проекти та реалізується у різних її формах: у роботі школи молодих батьків; у Центрах матері і дитини, кризових центрах; у сімейних, родинних, жіночих і діалог-клубах; у постійно діючих спеціальних лекторіях, курсах, групових та індивідуальних консультуваннях, групах взаємодопомоги, організованих батьківських об'єднаннях за місцем проживання і за місцем навчання дітей; при навчальних закладах різних типів і рівнів акредитації; при лікувально-консультативних установах; на тренінгах; на батьківських форумах і конференціях, у дистанційному навчанні, через ЗМІ тощо.

Методами активізації навчально-виховної взаємодії є соціально-рольові і педагогічні ігри; дидактичні, комунікативні ситуації, моделювання та аналіз соціальних і виховних ситуацій; інтерактивні технології формування рольової поведінки та культури спілкування; обмін досвідом сімейного виховання (Алексеєнко, 2017).

Посеред інших педагогічних технологій для педагогів із формування просвіти для батьків із числа внутрішньо переміщених осіб варто відзначити «*Просвіту для батьків із числа внутрішньо переміщених осіб*» (Трубавіна, 2016: 50–56).

Означена технологія спирається на взаємодію педагогів ДНЗ, дітей і батьків і спрямована на вирішення проблем внутрішньо переміщених сімей, які опинились у складних життєвих обставинах і перебувають у них тривалий час. Організація взаємодії батьків із педагогами, соціальними педагогами, психологами в інтересах дитини може значною мірою сприяти соціальній адаптації, реабілітації внутрішньо переміщених дітей у нових умовах життя, формуванню в них позитивного первинного соціального досвіду.

Провідним стрижнем взаємодії ДНЗ та батьків є інтереси й потреби дитини та навчання батьків із питань створення умов для реалізації прав і задоволення потреб дітей. Змістовна частина технології включає в себе різноманітні форми роботи з батьками, як-то: батьківські гуртки, школи, клуби, тренінги,

«круглі столи», батьківські конференції, обмін досвідом; батьківські збори; індивідуальну роботу (консультації, поради батькам, відвідання сім'ї); створення бібліотечки для батьків, виставку літератури, сайту з переліком літератури для допомоги у вихованні та розвитку дітей; зустрічі з фахівцями (лікарями, педагогами, психологами, соціальними педагогами); спільні свята, розваги, сімейні спортивні змагання, конкурси (типу «Родовід моєї сім'ї»); фотовиставки, фотоконкурси; підготовку батьків до проведення спільно з дітьми тематичного дня, який починається в ДНЗ і продовжується вдома, тощо (Трубавіна, 2016: 54).

Під час створення власної технології залучення батьків і вчителів до взаємодії на засадах партнерства враховували те, що основою реалізації цієї моделі, а також суттю очікуваного результату є зріла суб'єктна позиція батьків, які свідомо беруть на себе відповідальність

за виховання дітей. Саме сформованість такої позиції з боку батьків і повага до проблем сім'ї та вияв потреби у наданні допомоги в їх вирішенні з боку педагогів зазначалися як гарантія успішної реалізації моделі партнерської взаємодії (Гончар, 2017).

**Висновки і перспективи подальших досліджень.** Отже, універсальність розроблених технологій дає змогу адаптувати їх для всіх типів установ і організацій, які взаємодіють із сім'єю з метою розвитку її виховного потенціалу.

Наведені технології роботи з батьками та особливості соціально-педагогічної підтримки сімей вимушених переселенців враховувалися нами у подальшому розробленні технології підвищення виховного потенціалу батьків із сімей вимушених переселенців. Перспективою подальших досліджень може бути підвищення післядипломної освіти педагогів у цьому напрямі.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Акименко Ю.Ф. Застосування тренінгових програм для батьків у роботі соціальних служб (на прикладі діяльності «Соціально-психологічного центру» у м. Славутичі). *Проблеми соціальної роботи*. 2012. № 1 (1). С. 38–48.
2. Алексеєнко Т.Ф. (Ред.), Жданович Ю.М., Малиношевський Р.В., Куниця Т.Ю., Сергєєва, Н.В. Соціально-педагогічна підтримка дітей та учнівської молоді: монографія. Київ : ТОВ «Задруга», 2017. 168 с.
3. Алексеєнко Т.Ф. (Ред.), Гончар Л.В., Куниця Т.Ю., Бибик Д.Д. Вимушені переселенці: соціально-педагогічні проблеми і досвід підтримки: монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. 240 с.
4. Гончар Л.В. Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого та підліткового віку: монографія. Київ : ТОВ «Задруга». 2017. 360 с.
5. Гончар Л.В. (Ред.), Кравченко Т.В., Мачуська І.М., Павицька К.М., Хижняк А.В. Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах: монографія. Харків : «Друкарня Мадрид», 2016. 176 с.
6. Оржеховська В.М., Кириченко В.І., Ковганіч Г.Г. Взаємодія навчального закладу і сім'ї: стратегії, технології, модель : навч. практич. зорієнт. посіб. Харків : «Точка», 2007. 192 с.
7. Сопівник І. В. Цінності сім'ї та батьківства у структурі ціннісних орієнтацій молоді України та Польщі. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2018. № 2 (42). Т. 1. С. 42–46.
8. Трубавіна І. Просвіта для батьків з числа внутрішньо переміщених осіб. Агресія. Анексія. Конфлікт. Соціально-педагогічна та психологічна відповідь на виклики для дітей : методичні рекомендації для педагогів дошкільних навчальних закладів. К. : Агентство «Україна». 2016. 100 с.
9. Тюття О.В., Лук'яненко Н.М. Технологія формування усвідомленого батьківства в груповій взаємодії. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. Київ, 2010. № 7 (9). С. 319–330.
10. Цуркан Т. Відкриті батьківські студії «Педагогічна культура батьків»: інформ.-метод. посібник. Чернівці, 2017. 172 с.

#### REFERENCES:

1. Akymenko Y.F. (2012). Zastosuvannia treninhovykh prohram dlia batkiv u roboti sotsialnykh sluzhzb (na prykladi diialnosti «Sotsialno-psykholohichnoho tsentru» u m. Slavutychi). [Application of training programs for parents in the work of social services (on the example of the "Social-psychological center" in Slavutych)]. Y.F Akymenko. *Problemy sotsialnoi roboty*. № 1 (1). P. 38–48. (in Ukrainian).
2. Aliksieienko T.F. (Red.), Zhdanovych Yu.M., Malynoshevskiy R.V., Kunytsia T.Iu., Serhieieva, N.V. (2017). Sotsialno-pedahohichna pidtrymka ditei ta uchnivskoi molodi: monohrafiia. [Social-pedagogical support of children and youth students: monograph]. Kyiv : TOV «Zadruha», 168 p. (in Ukrainian).

3. Aliksieienko T.F. (Red.), Honchar L.V., Kunytsia T.Iu., Bybyk D.D. (2020). Vymusheni pereselentsi: sotsialno-pedahohichni problemy i dosvid pidtrymky: monohrafiia. [Forced migrants: socio-pedagogical problems and support experience: monograph]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD, 240 p. (in Ukrainian).
4. Honchar L.V. (2017). Formuvannia humannykh vzaiemyn batkiv z ditmy molodshoho ta pidlitkovoho viku: monohrafiia. [Formation of humane relations of parents with children of primary school and adolescence: a monograph]. Kyiv : TOV «Zadruha», 360 p.(in Ukrainian).
5. Honchar L.V. (Red.), Kravchenko T.V., Machuska I.M., Pavytska K.M., Khyzhniak A.V. (2016) Formuvannia simeinykh tsinnosti u ditei shkilnoho viku v suchasnykh sotsiokulturnykh umovakh: monohrafiia. [Formation of family values in school-age children in modern socio-cultural conditions : monograph]. Kharkiv : «Drukarnia Madryd», 176 p. (in Ukrainian).
6. Orzhekhovska V.M., Kyrychenko V.I., Kovhanych H.H. (2007). Vzaiemodiiia navchalnoho zakladu i simi: stratehii, tekhnolohii, model : navch. prakt. zoriient. posib.[Interaction of educational institution and family: strategies, technologies and models.]. Kharkiv : «Tochka», 192 p. (in Ukrainian).
7. Sopivnyk I.V. (2018). Tsinnosti simi ta batkivstva u strukturi tsinnisnykh orientatsii molodi Ukrainy ta Polshchi [Values of family and fatherhood in the structure of value orientations of youth of Ukraine and Poland]. I.V. Sopivnyk. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka»*. № 2 (42). T.1. P. 42–46. (in Ukrainian).
8. Trubavina I. (2016). Prosvita dlia batkiv z chysla vnutrishno peremishchenykh osib. Ahresiia. Aneksiia. Konflikt. Sotsialno-pedahohichna ta psykholohichna vidpovid na vyklyky dlia ditei : metodychni rekomendatsii dlia pedahohiv doshkilnykh navchalnykh zakladiv [Aggression. Annexation. Conflict. Socio-pedagogical and psychological response to challenges for children: a method. rivers for teachers of boards. textbook lock]. K. : Ahentstvo «Ukraina», 100 p. (in Ukrainian).
9. Tiuptia O.V., Lukianenko N.M. (2010). Tekhnolohiia formuvannia usvidomlenoho batkivstva v hrupovii vzaiemodii. *Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy* [Technology of formation of conscious fatherhood in group interaction]. Kyiv, № 7 (9). P. 319–330. (in Ukrainian).
10. Tsurkan T. (2017). Vidkryti batkivski studii «Pedahohichna kultura batkiv»: inform.-metod. Posibnyk [Open parental studios "Pedagogical culture of parents"]. Chernivtsi, 172 p. (in Ukrainian).